

№6- тәжірибелік сабақ: Халықаралық жүйелердің типологиясы
Жұмыстың мақсаты мен міндеті: халықаралық қатынастардың экономикалық, саяси, әскери стратегиялық және өзге де жүйелерімен танысу. Сонымен қатар зерттеу объектісі ретінде халықаралық қатынастардың тұрақты және тұрақсыз, жанжалды және кооперативті, ашық және жабық жүйелерін талқылау.

Техникалық және инструментальдық құралдары: интерактивті тақта, проектор сызба – кестелер.

Тәжірибелік сабақ оқыту нәтижелері: Халықаралық қатынастар типологиясының алуан түрлілігін студенттер ажырата алады, оның көбінде саяси реализм теориясының белгісі бар, осының негізінде сверхдержавалар санын анықтау (сверхдержавалар), күшті бөлу, жанжалдардың пайда болуы сияқтылар жатады. Мұнымен биполярлы, мультиполярлы, тепе-теңдік және империялық халықаралық жүйелер ұғымдарын ашып түсіндіре алады.

Оқытудың әдістері мен түрлері: баяндау, сұрақ–жауап, түсіндіру, кіріспе дәріс, пікір-талас

Халықаралық қатынастарды зерттеудің түрлі тәсілдері халықаралық жүйелердің сан түрлі типологиясының болуын негіздейді. Кеңістікті географиялық сипаттарына қарай мысалы, ғаламдық халықаралық жүйе және оның аймақтық жүйешіктері, компоненттері ерекшеленеді. Ф. Брайар және М.Р. Джалили бойынша жаһандық халықаралық жүйелердің болуы барлық халықаралық өмірде өз белгісін қалдырады, бұл КСРО мен АҚШ күресінің ең басында ақ саяси шынайлыққа айналды, сонымен қатар әлемнің саяси картасында жаңа жеке халықаралық акторлардың пайда болуымен жаңаша сипат алды. Нәтижесінде әлемнің 1990 жылдарға дейінгі халықаралық жүйесі екі негізгі жанжалдасушы тізбектермен («ось»), бір жағынан Батыс пен Шығыс (идеологиялық, саяси, әскери стратегиялық күрес), екінші жағынан солтүстік пен оңтүстік (экономикалық дамыған және артта қалған) арақатынасымен сипатталады.

Ғылыми әдебиетте жеке функционалды жүйе ретінде халықаралық қатынастардың экономикалық, саяси, әскери стратегиялық және өзге де жүйелері қызмет етеді. Зерттеу объектісі ретінде халықаралық қатынастардың тұрақты және тұрақсыз, жанжалды және кооперативті, ашық және жабық жүйелері көрініс табады. Мысалы, ашық жүйе – бұл өзгерістерге гомеостатикалық қарсыласу механизмі арқылы өз шекараларын сақтайтын шынайы құрылым. Жабық жүйе – бұл абстракция, өйткені ол осы элементтер жиынтығының қоршаған ортамен байланыстарының жоқ екендігін білдіреді, нәтижесінде жабық қоғамның өмір сүру идеясын жоққа шығарады, өйткені қоршаған ортамен тұрақты қатынас оның тікелей шарты болып табылады. Жабық жүйеге шынайылықта өмір сүретін автономиялық жүйе жақын, ол бойынша

қоршаған ортамен байланыс пен айырбасты сақтай отырып, оның құрылымы индивидуалдылығын сақтайды. Ерекше жағдай хаостық жүйе, ол өзінің параметрлеріндегі кішкене ғана өзгерістерге де сезімтал болады. Оның эволюциясы шарттардың аз ғана өзгерістеріне байланысты. Нәтижесінде ондағы себеп салдарлық байланыс көбіне кездейсоқ сипатқа ие болады.

Британдық ғалым М. Николсон жүйенің кейбір түрлерінің типологиясының өлшемі ретінде әлеуметтік (халықаралық) жүйелердің ерекшелігін көрсете отырып кездейсоқтық пен анықталғандықты (детерминділікті) бөліп көрсетеді. Оның көзқарасы бойынша, кездейсоқ жүйе толығымен – оның қызмет етуіне қандай да бір элементтің ықпал ету мүмкіндігін жоққа шығарады, яғни, ол абсолютті болжауға келмейді. Керісінше, толығымен детерминантталған жүйенің мінез-құлқын болжау қиындық туғызбайды, оның қызмет етуінің себеп-салдарлық байланыстарын анықтау жеткілікті, ал олардың симметриялығы мен қайталанылуы қандай да бір ірі қателіктерден қорғайды. Алайда, егер де кездейсоқ (нақтырақ айтсақ, толық емес немесе ішінара кездейсоқ) жүйе халықаралық саясатқа толық анықталған қатысы бар, ал детерминантталған жүйеге қатысты айтар болсақ, мұндай жағдай мүмкін емес. Үшінші түріне, құрылымдалған жүйе жатады. Оны алдын ала болжау оңай, себебі, оның алыс емес өткені мен қазіргі жағдайы оның болашағы туралы дәл, тура шешімдер жасауға мүмкіндік береді. Бірақ, белгілі бір уақытта мұндай жүйелер өзінің өмір сүру кезіндегі мардымсыз өзгерістер ықпалымен маңызды трансформацияға ұшырауы мүмкін. Алайда, белгісіздік сәттері аса көп емес, сондықтан да, құрылымдалған жүйенің алдын ала болжалу мүмкіндігінің жоғары екендігін айтуға болады. Мұндай жүйе саяси қатысушыға идеалды жағдай жасайды: тұрақсыздық нүктелері жүйенің қызмет етуіне араласу мүмкін болатын сәттерге айналады. Дәл осындай сәттерде әйтеуір бір саяси әрекет жағдайдың жүру барысын шынайы өзгертуі мүмкін. Тұрақсыздық нүктесін өткерген соң, жүйе қайтадан болжауға мүмкін болатынын ескермек, қатысушы өз әрекеттерінің нәтижелерін болжауға және детерминистік жүйенің саяси жәрдемсіздік жағдайынан, сонымен қатар, толығымен кездейсоқ жүйенің абсолютті болжауға келмейтін қасиеттерінен құтылуға мүмкіндік береді. Жүйедегі тұрақсыздық нүктелерінің санының көбеюімен оның қызмет етуіне қатысушылардың араласу мүмкіндігі де артады. Алайда, мұндай нүктелер көбейіп кетсе, араласу көбіне пайдасыз бола бастайды, себебі оның салдары тұрақсыздық нүктелері арқылы өте отырып, жүйедегі минималды өзгерістерге де тәуелді бола бастайды. М. Никольсон әлеуметтік жүйелерді жергілікті құрылымдалған ретінде қарастыру керек деп санайды. “Кез келген жағдайда да біз әрекет етуші құбылмалылардың саны көп емес, қысқа мерзімді болжамдаудың белгілі бір деңгейі

қаматамасыз етілуде, шешуші таңдаумен байланысты тұрақсыздық нүктелерінің жиілігі біркелкілігінен қарастыруға ұмтыламыз.

Халықаралық қатынастар типологиясының алуан түрлілігі адасушылыққа әкелмеуі керек, оның көбінде саяси реализм теориясының белгісі бар, осының негізінде сверхдержавалар санын анықтау (сверхдержавалар), күшті бөлу, жанжалдардың пайда болуы сияқтылар жатады. Мұнымен биполярлы, мультиполярлы, тепе-теңдік және империялық халықаралық жүйелер ұғымдары байланысты. Биполярлы жүйеде екі ірі күшті мемлекет үстемдік етеді. Егер де олардың қуатымен сай келетін тағы бірнеше мемлекеттер пайда болса, онда жүйе мультиполярлыққа айналады. Тепе-теңдік жүйеде немесе күш балансы жүйесінде оқиғалар барысына бірнеше мемлекеттердің шамамен бірдей ықпалын сақтауы. Империялық халықаралық жүйеде өзіндік қуатымен өзге мемлекеттерді басып озатын жалғыз сверхдержаваның үстемдігі. Саяси реализм негізінде М. Каплан көбісі гипотикалық, априорлы сипатталатын алты халықаралық жүйеден тұратын атақты типологиясын ұсынды. Бірінші тип – күш балансы жүйесі, – кем дегенде 5 сверхдержава болатын көпполярлықпен сипатталады, егер де сверхдержавалардың саны одан төмендеп кетсе жүйе міндетті түрде биполярлы жүйеге ауысады. Екінші тип – жұмсақ биполярлы жүйе, онда актор ретінде мемлекеттер, акторлардың жаңа түрі мемлекеттердің одақтары мен блоктары, сонымен қоса әмбебап акторлар халықаралық ұйымдар қатар өмір сүретін жүйе. Екі блоктың ішкі ұйымдасуына қарай жұмсақ биполярлықтың бірнеше түрін анықтайды, ол күшті иерархияланған және авторитарлы немесе иерархиялық емес болуы мүмкін. Үшінші тип – қатаң биполярлы жүйе. Оған жұмсақ биполярлықтағыдай конфигурациялар тән, бірақ екі блок та қатаң иерархиялық тәсілмен ұйымдасқан. Жұмсақ биполярлық жүйе де болған қосылмаған немесе бейтарап елдер қатаң биполярлық жүйеде жоқ. Әмбебап акторлар жүйелердің үшінші типінде шектелген рөл ойнайды. Ол кез келген блокқа қысым көрсе туге қабілетсіз. Екі полюсте де жанжалдарды тиімді реттеу, дипломатиялық мінез-құлық бағыттарын қалыптастыру, ортақ күш қолдану жүргізіледі. Әмбебап жүйе немесе жүйенің төртінші типі ұлттық және әмбебап акторлар әзіреттілігіне негізделетін және халықаралық ортада саяси бірегейліктің үлкен деңгейін, әмбебап актордың үстем рөлін білдіретін федерацияға толығымен сай келеді. Мысалы, мемлекеттік суверенитеттерге зиян келтіре отырып, БҰҰ-ның рөлі анағұрлым кеңейтілген жағдай әмбебап жүйеге сай келеді. Мұндай шарттарда БҰҰ жанжалдарды шешу мен бейбітшілікті қолдауда ерекше компетенцияға ие болар еді. Бесінші тип немесе иерархиялық жүйе, мәні бойынша ұлттық мемлекет ұғымы өз мәнін жоғалтатын, тек қарапайым территориялық бірлік болып қалатын әлемдік мемлекетті білдіреді. Халықаралық жүйенің

алтыншы типі – бірліктік вето жүйесі, онда әрбір актор жүйені құлату мүмкіндігіне ие, онда ол бопсалаудың белгілі бір құралдарын пайдаланады. Сонымен қоса, ол қаншалықты күшті болмасын өзге мемлекет тарапынан болатын бопсалауға қарсы тұруға қабілетті болуы керек. Құрылым халықаралық қатынастардың сипаттамасында біркелкі емес күшке ие мемлекеттердің халықаралық аренада мінез-құлық тізбегін түсіну және болжауға мүмкіндік береді. Экономикадағы нарық жағдайын бірнеше ірі фирмалар анықтаса, халықаралық саяси құрылым сверхдержавалардың әрекеттерімен, олардың күштерінің арақатынас конфигурациясымен анықталады, ал арақатынастағы өзгерістер халықаралық жүйенің құрылымын трансформациялайды. Құрылымның жағдайы халықаралық жүйенің шыдамдылығы мен өзгерістерінің, тұрақтылығының, оның шеңберіндегі революциялықтың, серік тестіктің, жанжалдылықтың көрсеткіші бола алады. Нақты құрылымда жүйенің қызмет атқаруы мен трансформациясының заңдылықтары көрініс тапқан. Сондықтан да, халықаралық жүйелерді зерттеуге бағытталған жұмыстарда құрылым жағдайын талдауға аса назар аударылады. Мысалы, Р. Арон халықаралық жүйенің үш құрылымдық өлшемін ұсынды: күш қатынастарының конфигурациясы; акторлар иерархиясы; құрамының гомогенді және гетерогенді болуы. Ол негізгі өлшем ретінде халықаралық жүйеде «билік орталықтарының» болуын білдіретін, оның негізгі элементтері суверенді мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасқа ықпал ететін күш қатынастарының конфигурациясын санады. Күш қатынастар конфигурациясы сонымен қатар, негізгі акторлар саны мен олардың арасындағы қатынастар сипатына да тәуелді. Мұндай конфигурацияның екі негізгі типі биполярлы, көпполярлы. Акторлар иерархиясы олардың халықаралық жүйеге әскери, саяси, экономикалық, ресурстық, әлеуметтік мәдени, идеологиялық және өзге де ықпал ету мүмкіндіктері тарапынан теңсіздігін білдіреді. Халықаралық жүйенің гомогенді немесе гетерогенді сипаты акторлардың кез келген принциптерге, (мысалы саяси легитимділік принципі), құндылықтарға (мысалы, нарықтық экономика, плюралистік демократия) қатысты келісімге келу деңгейін білдіреді. Неғұрлым келісім деңгейі жоғары болған сайын, жүйе гомогенді болады. Өз кезегінде жүйе гомогенді болған сайын, онда тұрақтылық және жайлылық басым. Гомогенді жүйеде мемлекеттер қарсылас болғанымен, жау болмайды. Керісінше, құндылықты және идеологиялық антогонизмге толы гетерогенді жүйе хаосты, тұрақсыз және жанжалды болып келеді.

Деңгейлік тапсырмалар:

1–деңгейлік сұрақ. Ф. Брайар және М.Р. Джалили бойынша жаһандық халықаралық жүйелердің болуы бұл?

1 –деңгейлік сұрақ. Р. Арон халықаралық жүйенің қанша құрылымдық өлшемін ұсынды?

2–деңгейлік сұрақ. Әлеуметтік (халықаралық) жүйелердің ерекшелігін көрсетіңіз ?

2–деңгейлік сұрақ. "Израиль лобби" атты мақалада не туралы жазылған еді?

3–деңгейлік сұрақ. Биполярлы, мультиполярлы, тепе-теңдік және империялық халықаралық жүйелер ұғымдарына анықтама беріңіз?

ОБӨЖ тапсырмалары: Стивен Мартин Уолттың "Америка дәуірінің аяқталуы" атты мақаласын талқылау.

БӨЖ тапсырмалары: Джон Миршаймер шабуылдаушы реализм теориясының негізін қалаушы.

Негізгі әдебиеттер:

1. Л.М.Иватова, Ә.С.Қайдарова, Ә.Т.Мухитденова. Халықаралық қатынастар теориясы, оқу құралы, 2019
2. Л. К.Торбьорн, Қазақ тіліне ауд.Н.Сайбекова, Ж.Бурибаева. Халықаралық қатынастар теориясының тарихы. Монография. Алматы: Дәуір, 2017.
3. Д.М.Мажиденова, К. Г.Шерьязданова. Теория международных отношений. Оқу құралы, 2019.
4. И.А.Черных. Теория международных отношений. Учебное пособие. Алматы, 2019.
5. А.Г.Дугин. Геополитика и Международные Отношения. Т. 1, Монография, М.: Евразийское Движение, 2012.
6. M.Criffiths. Uluslararası ilişkilerde temel düşünceler ve teoriler. Ankara, 2011.
7. T.İskit. Diplomasi: Tarih, teorisi, kurumları ve uygulaması. Ankara, 2012.

Қосымша әдебиеттер:

1. Антюхина-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталева М.А. Основы теории международных отношений.-М.,2014
2. Введение в теорию международных отношений./Под ред. А.С.Манькина.-М.,2014
3. Загорский А.В., Лебедева М.М. Теория и методология анализа международных переговоров.-М.,2014
4. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося мира. - М., 2014.
5. Цыганков П.А. Международные отношения. М., 2014.
6. Rosenau J. Turbulence in the World Politics. L., 2014.